

Türkçenin Sesbirimleri ve Belirgin Altsesbirimleri

Süer Eker*

Türkçenin Sesbirimleri ve Belirgin Altsesbirimleri

Ses birim, basit biçimde, konuşma sesi olarak tanımlanabilir. Ancak, konuşma seslerinin sayısı, ses birimlerin sayısı ile aynı değildir. Konuşma ile yazı birbirlerinden bağımsız olmalarına karşılık, alfabe esas alınarak Türkçede sekiz ünlü, yirmi bir ünsüz bulunduğu ifade edilmekte, bu da, standart Türkçede yirmi dokuz ses birim bulunduğu anlamına gelmektedir. Türkçede 29 ses biriminin bulunduğu savı ise, pek çok dil bilimsel sorunun ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu çalışmanın amacı ses birimleri akustik ya da fizyolojik açıdan ele almak değil, yerli ve ödünç sözcükler aracılığıyla Türkçenin ses birim envanteri ile bir yargı ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, konuşma sesi, ayırt edici özellikler, ünlü, ünsüz, ses birim

Phonemes and Distinctive Allophones of Turkish: Basically a phoneme can be defined as a speech sound. However, the number of sounds does not equal the number of the phonemes. Although writing and speaking are independent of each other, when the alphabet is taken as the reference, it is said that there are eight vowels and twenty-one consonants in standard Turkish. This may mean that there are twenty-nine phonemes in standard Turkish. Claiming that there are 29 phonemes in Turkish is the main problem which gives rise to many linguistic problems. This paper will not deal with phonemes regarding their acoustic or physical features. Instead, by making use of native and borrowed words, this study aims to bring forth a thesis about the phoneme inventory of Turkish.

Key Words. Turkish, speech sound, distinctive features, vowel, consonant, phonem

* Yard. Doç. Dr., Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
suereker@yahoo.com

1. Giriş

Bu çalışmanın amacı, ölçünlü Türkçenin parça sesbirim envanterinde yer alan sesbirimleri sıralamak, bunların toplam sayısı ve belirgin altsesbirimleriyle ilgili bir tespit yapmaktır.

Yaklaşık bir asırdır genel dil biliminde ses ve harf terimleri arasındaki karışıklık giderilmiş olmakla birlikte, kimi çevrelerde harfi ses yerine kullanma alışkanlığı sürmektedir. Doğadaki ağaç ile ağacın fotoğrafı nasıl birbirinden farklıysa, ses ve harf kavramları da birbirinden o denli farklıdır. Dil, yazı ile etkileşim içinde olmakla birlikte, öncelikle sözdür.

Dil biliminin bulgularının göz önünde tutulmadan 8 ünlü, 21 ünsüz harfinin göz önüne alınarak, Türkçede 29 ses olduğunun kabul edilmesi, bir bakıma dil ve yazım sorunlarının da başlangıcını oluşturmaktadır. Türk alfabesinde harf sayısı 29 olmakla birlikte, (^) ve (') işaretleri de kullanılmaktadır. Bu işaretlerle, gösterilen sesbirimlerin sayısı da artmaktadır. Alfabedeki harf sayısı yanıltıcıdır.

1.1. Sesbirim-Yazıbirim Karşılıklılığı

Yazı dizgelerinin çoğunda, grafik ögeler, yani hece/karakter simgeleri veya harfler ile ses bilimsel ögeler arasında *yazıbirim (grafem)-sesbirim karşılıklılığı* adı verilen bir nicelik ve nitelik ilişkisi vardır. Bununla birlikte, tüm geleneksel hatta sesçil alfabelerde harf sayısı ile sesbirim sayısı farklıdır. Örneğin, Osmanlıcada 35 harf bulunmasına karşılık, bu harflerden 5'i Türkçe sözcüklerin gösteriminde kullanılmamıştır. Kiril harfli Tatar alfabesinde, Rusçaya özgü harfler de dahil olmak üzere, 35 harf, 2 işaret vardır. Poppe Tatarcada 9 ünlü, 25 ünsüz sesbirim bulunduğu, bu alfabenin Tatarcanın sesbirimlerinin bir bölümünü karşılamadığı düşüncesindedir (1968: 24). Kimi alfabelerde aynı sesbirim farklı harflerle gösterilebilmektedir. Türkçe /z/, /h/, /s/ sesbirimleri Osmanlıcada, Arapça için her biri ayrı sesbirim olan 4 z harfi, 3 h harfi, 2 s harfi ile gösterilmiştir.

Konuşma seslerinin tümünü temsil edebilen ideal yazı dizgesi yoktur. Ancak ulusal sesçil alfabelerde olabildiğince dilin sesbirimleri gösterilir, az sayıdaki ödünç sesbirim için genellikle grafik karşılıklara yer verilmez. Türk alfabe dizgesi, istisnalar dışarıda tutulmak suretiyle öğrenme kolaylığı sağlayacak, yani en az harf içerecek biçimde düzenlenmiştir. Doğal olarak belirgin altsesbirimler yazıyla örtülmüştür. Türk alfabesi en ideal sesçil yazım dizgelerinden biri olarak gösterilmektedir (Hartmann, Stork 1972).

1.2. Sesbirim ve Ayırt Edici Özellik

Sesbirim niteliğindeki herhangi bir konuşma sesi, aralarında akustik ve söyleyiş farkları bulunan sesler kümesinden oluşabilir. Birbirleriyle ilişkili konuşma seslerinin oluşturduğu düşünülen küme ya da aile, yani *sesbirim ve altsesbirimleri* ile ilgili sınıflandırma kuramından ilk söz eden D. Jones'tur. Prag Okuluna mensup N.S. Trubetzko tarafından geliştirilen *ayırt edici özellik* kuramı da bu kuramı destekler ve bütünler (Hartmann, Stork 1972: 170). Ayırt edici ses özelliği, bir sesbirimi diğerlerinden farklı kılan belirgin özelliktir.

Dilin ayırt edici ses özellikleri varyantlaşmaya bağlı olarak eş ya da art zamanlı biçimde, az ya da çok değişebilir. Örneğin, /i/, /i/ karşıtlığı Tatarca, Başkurtça ve Kazakçada için işlevsel olmasına karşılık, Türkiye Türkçesi için işlevsel değildir. Türk dili tarihi boyunca Türkçenin sesbirim sayısında değişiklikler olmuştur. Örneğin, Türkçe sözcüklerdeki ünlü niceliği, Ana Türkçe ve kısmen Eski Türkçe için ayırt edici olduğu halde, Türkiye Türkçesinde bu özellik Türkçe kökenli sözcüklerde kaybolmuştur. Benzer biçimde, Orta Türkçe döneminde bir sesbirim olan /δ/, /y/ye gelişerek Türkiye Türkçesinin sesbirim envanterinde yer almamıştır.

1.3. Altsesbirim

Doğal dillerin ses dizgesi makinelerin henüz tam olarak algılayıp ayırt edemeyeceği kadar karmaşıktır. Ancak ses dizgesinin temel birimleri *ses, sesbirim ve altsesbirim* olmak üzere, üç kategoriye ayrılabilir. *Ses* fiziksel bir olgu, işitme organının algıladığı titreşimler olarak çok genel bir anlam taşır. *Ses*, sesbirimi oluşturur. *Sesbirim*, sözcükleri oluşturan, anlam ayırt edici konuşma sesidir.

Sesbirimin, birbirleri arasında anlam ayırt edici özelliği olmayan, ancak *tamamlayıcı dağılım* adı verilen belirli çevrelerde bulunabilen üyelerine ise *altsesbirim* adı verilir. Altsesbirimler genellikle tamamlayıcı, nadiren *serbest dağılım* içindedir.

Her dilin sesbirimleri ve altsesbirimleri kendilerine özgü düzenlemelere bağlıdır. Sesbirimlerin sayısı genellikle ikili rakamlarla ifade edilebilir; ancak sesbirimlerin başlangıç ve bitişi, yani sınırları başka dillerde hatta diyalektlerde farklı olabilir. Altsesbirimlerin sayısı ise çok daha fazladır, bir sesbirimin birkaç altsesbirimi bulunabilir.

2. Sesbirimlerin Belirlenmesi

Bütün doğal diller gibi Türkçe ses dizgesinin de temeli, sesbirimler kümesidir. Bu kümenin her bir üyesi, diğer üyelerden ayırt edici özelliklerle ayrılır. Ayırt edici özellikler ortak ya da yalnızca belirli bir dile özgü olabilir. Örneğin *p*

sesinin soluklu olup olmaması Türkçe için önem taşımazken, bir başka dilde soluklu *p* ile soluksuz *p* zıtlaşabilir. Ses dizgesinin temel birimi olan sesbirimleri belirlemede kullanılan ölçüt, sözcüklerin anlamca zıtlaşıp zıtlaşmadığının, yani iki konuşma sesi arasında sesbirimsel karşıtlığın bulunup bulunmadığının belirlenmesidir. Örneğin *kabak/ kaçak/ kapak/ kayak/ kazak* sözcüklerinde anlam değişmesine yol açan *b, ç, p, y, z* sesleridir. Bu seslerin değiştirilmesi, anlamı da değiştirdiğine göre */b, ç, p, y, z/* seslerinin her biri sesbirimdir. Karşıt çiftler, aynı dizilişteki seslerin oluşturduğu sözcüklerde aranır.

Sesbirim sayılmanın nicelik ölçüsü tartışmalıdır. Eğer bir ses, sadece bir örnekte sesbirim olma şartlarını sağlamış ise, bunun sesbirim sayılıp sayılmaması ile ilgili genel geçer bir yargı yoktur.

Sesbirimlerin belirlenmesinde diğer bir önemli husus da sözcük çiftlerinin kökenidir. Diller birbirlerinden sözcük kopyalayabildiği gibi, sözcüklerle birlikte ses de kopyalayabilir. Örneğin Türkçede *j* sesi yalnızca kopya sözlerde görülür. Eski dönemlerde kullanılan ‘ayın çatlatmak’ deyiimi, bu olgunun bir göstergesidir. Kopyalanan sesler kopyalandığı dilde yeni bir nicelik ve nitelik kazanabilir. Bu nedenle sözcüklerin kaynak bakımından ilişkilendirilmesi, sesbirimlerinin sayısını belirleyen etkenlerden biridir.

Sesbirimlerin belirlenmesinde kullanılacak sözcük kökenleri arasındaki muhtemele ilişkiler şu şekillerde olabilir:

- Türkçe kökenli sözcük-Türkçe kökenli sözcük
- Türkçe kökenli sözcük-ödünc sözcük
- Ödünc sözcük- ödünc sözcük

Kuşkusuz, ödünc sözcük kavramı da görecelidir. Kopyalanan sözcüklerin bir bölümü Türkçenin ses dizgesine bütünüyle uyarken bir bölümü de yabancılıklarını değişen oranlarda sürdürmektedir.

2.1. Türkçe Kökenli Sözcükler Arasındaki Zıtlaşmalar

Türkçe kökenli sözcük-Türkçe kökenli sözcük durumunda, sesbirimleri ve bunların altsesbirimleri tamamlayıcı dağılım içinde bulduklarından, sesbirimlerin belirlenmesinde, özel durumların dışında, önemli bir sorun yoktur.

2.2. Türkçe Sözcüklerle Ödünc Sözcükler Arasındaki Zıtlaşmalar

Zıtlaşmaların önemli bir bölümü *Türkçe kökenli sözcük-ödünc sözcük* durumunda görülür. Örneğin *[g]* ve *[ğ]*, Türkçe kökenli sözcüklerde */g/nin* birer altsesbirimi olarak tamamlayıcı dağılım içindedir; ancak,

Ege (< ödünç) ‘Ege denizi’ ≠ *eğe* ‘bir madenî araç’

olduğuna göre, yani anlamı *g* ve *ğ* ayırt ettiği için bu sözcükler için [*g*] ve [*ğ*]den değil, iki ayrı sesbirimden /*g*/ ve /*ğ*/den söz edilebilir. Burada, /*ğ*/nin kendi niteliğinden dolayı mı, yoksa kendisinden önceki ünlüyü uzatarak mı işlev kazandığı sorusu gündeme gelir. /*ğ*/nin sesbirim olmaktan çok, ses olayları ile varlığını gösteren ve alfabe baskısından kaynaklanan bir yazıbirim olma niteliği ağır basar.

ege ‘Çocuğa bakan (kimse)’ ≠ *eğe*

Yukarıdaki örnekte Türkçe sözcükler arasında da aynı karşıtlıktan söz edilebilir, ancak *ege* Türkiye Türkçesinin doğal ses gelişiminin dışında, *egemen*, *öge*, *gezegen* sözcükleri gibi, bir neolojizm, bir iç ödünçlemedir. Ölçünlü Türkçede, Türkçe kökenli sözcüklerde ünlüler arası durumda *g* bulunamaz. Ünlüler arası *g* yalnızca çevriyazı metinlerinde, ana dili Türkçe olmayan Türkçe konuşurlarında ya da varyantlarda görülür (krş.Ergenç 1995)

2.3. Ödünç Sözcükler Arasındaki Zıtlasmalar

Ödünç sözcük-ödünçsözcük durumu genellikle Arapça ve Farsça sözcükler arasında görülür. ‘Batı’ kökenli dillerden kopyalanan sözcükler arasındaki ilişkiler üzerinde ise az durulur. Oysa zaman zaman bu tür sözcükler arasında da ilgi çekici gelişmeler ortaya çıkar. Son dönemlerde Batı dillerinden alınan sözcüklerde meydana gelen ses değişikliklerinin de anlam değişmesine yol açtığı görülmektedir. Örneğin İngilizce *speaker* sözcüğü [*spiker*] söyleyişi ve yazımı ile ‘program, haber sunan kimse’, *speaker* yazımı ve [*spi:kır*] söyleyişi ile ‘hoparlör’ anlamı kazanmıştır (Akalin 2003: 262) ‘Batı’ kökenli sözcüklerle ‘Doğu’ kökenli kopya sözcükler arasında ise genellikle bir ilişki kurulmaz.

Türkçenin ses dizgesine uyum gösteren ve göstermeyen sözcükler arasında zıtlasma görülür:

(Far. (*e*)*nār* >>) *nar* ‘bir meyva’ ≠ (Ar. *nār* >) Osm. *nār* ‘ateş’

(Far. *pāre* >>) *pāre* ‘parça’ ≠ (Far. *pāre* >>) *para* ‘akçe, para’ (ancak krş. *parala*- ‘parçalamak’)

(Far. *tīz* >>) *tez* ‘tez, çabuk’ ≠ (Far. *tīz* >) *tiz* ‘ince, keskin ses’

Türk edebiyatındaki *abes-muktebes* (‘*abes-muqtebes*) tartışması yabancı dillerde farklı sesbirimleri gösteren harflerin Türkçede aynı sesbirimle söylenmesi ve bunun farklı şekillerde yorumlanmasıyla ortaya çıkmıştı. Osmanlıcanın;

hālīq ‘Yaradan; yaratan’ ≠ *hālīk* ‘helâk olan, yok olan’ vb.

örneklerindeki *yazıbirimlerin zıtlaşması* seçil yazı ile ortadan kalkmıştır. Ölçünlü alfabe ile her iki sözcük *halik* şeklinde yazılır. Osmanlı alfabesindeki farklı grafemlerin Latin asıllı Türk alfabesinde tek grafemde birleşmesi, kimi ödünç sözcüklerde sorunlar ortaya çıkarmıştır.

2.4. Tüm sesbirimlerin aynı olduğu sözlerde sesbirimlerin ayırt ediciliği ortadan kalkar ve eş seslilik ortaya çıkar.

3. Sesbirimlerin Sınıflandırılması

Sesbirimleri *parça sesbirimleri* ve *parçalarüstü sesbirimleri* (*bürün birimler*) olmak üzere iki öbekte ele alınır. Parça sesbirimler de *ünlüler* ve *ünsüzler* olarak ikiye ayrılır.

Parça sesbirimleri özel, parçalarüstü sesbirimleri geneldir. Parça sesbirimleri işitilir, yazıya yansır, görülür; parçalarüstü sesbirimler ise yazıya yansımaz, yalnızca işitilir. İlk sesbirim türü, ses aygıtınca üretilen sesleri ifade eder. İkinci sesbirim türünde ise, üretilen ses/seslerin oluşturduğu hece, sözcük ve tümcelerdeki anlama bağlı *nicelik tasarrufları* söz konusudur. Bu nicelik tasarrufları nitelikte yani anlamda değişmeye yol açabilir. Örneğin, bir biçimbirimin vurgu değişikliği ile yeni bir anlam kazanması durumunda *sesbirimsel vurgudan* söz edilebilir. Vurgu, bir sesbirim olarak işlev görür. Ton değişikliği de anlamı farklılaştırabilir, aynı sözcük ya da tümce, ton değişiklikleri ile farklı anlamlar kazanabilir.

4.1. Türkçenin Sesbirimleri ve Belirgin Altsesbirimleri

Türkçenin sesbirimleriyle ilgili çalışmalar çoktur; ancak bu çalışmaların önemli bölümünde sesbirim niceliği ile ilgili somut bir bilgi verilmemekte ya da sesbirim sayısı harf sayısına yaklaştırılmaktadır.

Banguoğlu 10 kısa ünlü, 21 ünsüzden söz eder (1990: 40).

Kononov'a göre Türkçenin 8 kısa, 3 uzun ünlüsü; *g, k, l* seslerinin öndamaksıl ve artdamaksıl biçimleriyle 24 ünsüzü, toplam 35 sesbirimi vardır (Tekin 1959).

Swift'e göre Türkçede 42 sesbirim vardır. Bunlar ünlü, ünsüz ve parçalarüstü sesbirimler başlıkları altında toplanmıştır. Bu sesbirimlerin 8 kısa ünlü sesbirim, 1 ünlü uzunluğu, 24 ünsüz sesbirim, 4 yükseklik/tonlama sesbirim, 3 kavşak sesbirim, 1 vurgu sesbirimidir (1963: 5).

Hulst & De Weijer Türkçenin sesbirim envanterinde 8 ünlü yer aldığı; ancak, Arapça, Farsça kökenli ödünçlemelerde 4 uzun ünlü ve *ğ*'nin düşmesinden

kaynaklanan uzunlukların da bulunduğu görüşündedir. Hulst & De Weijer /k, g, l/ sesbirimlerinin ikişer altsesbirimlerinin bulunduğunu, bu altsesbirimlerin de komşu ünlülerin art ya da ön oluşuna bağlı olarak tamamlayıcı dağılım içinde yer aldığını belirtir (1991: 11-13).

Ergin Türkçenin 8'i ünlü, 25'i ünsüz olmak üzere toplam otuz üç sesini 'çevriyazı' alfabetiyle gösterir (1993: 38). Ergin'in listesinde /ɣ/, /q/dan başka bazı Anadolu ağızlarındaki ve tarihî metinlerdeki *x* ve /ŋ/ de yer alır. Ancak ağızların sesbirim kümeleri ölçünlü Türkçeden farklı özellikler gösterir. Örneğin, kimi Anadolu ağızlarında, söz başında *q* ve *ɣ* farklı sesbirimler değildir. *q*-, *ɣ*-'ya gelişmiştir, dolayısıyla bir zıtlamadan söz edilemez. Yine kimi Anadolu ağızlarındaki söz içi ve sonunda bulunan *x* ile, ölçünlü dildeki *q* farklı sesbirimler değildir. Söz içindeki ve sonundaki *q*, bütünüyle sızıcılaştığından, bir zıtlamadan söz edilemez.

Lewis ise Türkçenin yazım ve ses dizgesini bilindiği şekliyle ele alır (1986: 1-24).

Ergenç, *Sesbilim Abecesi*, başlığı altında 15 ünlünün ve 27 ünsüzün özelliklerini sıralamıştır (1995).

Kornfilt, Türkçede 8 sesbirimsel kısa ünlü olduğunu, bu ünlülerin telâfi uzunluğuna bağlı olarak uzayabildiğini; sesbirimsel uzunlukların ise ancak ödünç sözlerde görüldüğünü söyler. Türkçenin ünlülerinin ağız ünlüsü olduğunu, az sayıda sözde telâfi genizsilliği bulunduğunu bildiren Kornfilt, 20 ünsüzün özelliklerini sıraladıktan sonra *ğ*'nin ortografide yer aldığını, söylenmemekle birlikte telâfi uzunluğu gibi belirli sesbilgisel etkiler yarattığını belirtir (1997: 489).

Aksan'a göre (1998: c.İ 26, 36) Türkçede 8 temel ünlü, 23 temel ünsüz vardır.

Özsoy da aynı şekilde, Türkçede 8 temel ünlü, 23 ünsüz sesbirim bulunduğu görüşündedir (2004: 13).

4.2. Bazı Söyleyiş Anomalileri

Tamamlayıcı dağılım içindeki altsesbirimler sözcüklerde işlevlerine uygun biçimde yer aldıklarından, dinleyişte ölçünlü dilin ses dizgesinden bir sapma hissedilmez. Ancak ölçünlü Türkçe için *söyleyiş anomalisi* olarak nitelendirilebilecek, sözcükte uygun olmayan dağılımlarda kullanılan altsesbirimler de görülebilir. Bu tür altsesbirimlere şu örnekler verilebilir:

- /q/nın altsesbirim olan art damak ile gırtlak arasında boğumlanan *kappa* harfi ile gösterilebilecek [κ],
- /e/nin altsesbirimleri kapalı [é], açık [e] ve çok açık [ä],

- Dişler arası sızıcı s [s̥],
- Söz başında çift dudak v'si olarak söylenen [w],
- Son dönemlerde /r/nin altsesbirim olarak özellikle genç kızların söyleyişlerinde hissedilen baskılı 'Çek' r'si [r̥] (bk. 4.3.2.7. /r/).

Bunlardan [ê] ve [e]nin uygun dağılımlarda kullanılmaması, söz başında [w] söyleyişi; [κ], [ã], [s̥] ve baskılı [ř] söyleyişte anomaliye yol açmakta; ölçünlü Türkçe konuşurlarınca ağız özelliklerinin birer yansıması veya ölçünlü seslerden sapma olarak algılanmaktadır. 'Batı' kökenli sözcüklerde *economî* ~ **ekonomî*, *meqanik* ~ **mekanik*, *deqan* ~ **dekan* örneklerinde görüldüğü gibi, *q* ~ *k* nöbetleşmesi de bir başka söyleyiş anomalisidir. ölçünlü söyleyiş dışında kalan varyantlara ait özel sesler, örneğin, Anadolu diyalektlerinde *ɣ*'dan sonra gelecek ön ünlü olma niteliğini yitiren *ö*, *ü* sesleri anomali olarak alınamaz. Ancak varyantlara özgü seslerin doğal çevrelerinin dışında, ölçünlü Türkçenin kullanılması gereken formal ortamlarda kullanılması, söyleyiş anomalisi olarak değerlendirilebilir.

4.3. Parça Sesbirimler

Parça sesbirimleri belirlemede kullanılan en önemli ayırt edici ses özelliği, ünlü-ünsüz karşıtlığıdır. Ancak Türkçenin sesbirim envanterini tüm sesbirim kümeleriyle kesin olarak ortaya koyacak ortak ölçütler yoktur.

4.3.1. Ünlü Sesbirimler

Türkçede işlevsel olan ünlü sesbirimleri /a, ä, á, e, o, ö, u, ü, ı, i, ĩ/dir. Türkçe kökenli sözcüklerde ise 8 kısa ünlü sesbirim vardır. Türkçenin ünlü dizgesindeki simetri araştırmacıları dokuzuncu ünlü konusunda çekimser hâle getirmektedir.

Türkçenin ünlüleri *saf ünlü*dir, yani ünlünün üretimi esnasında başlangıçtan sona değin ünlü niteliğinde bir değişiklik olmaz. İlk heceden diğer hecelere doğru ünlü ayırt ediciliği azalır. 5 ünlülü (İspanyolca, Rusça, Japonca), 6 ünlülü (İtalyanca) dizgelerin yanında Türkçe, ünlü sayısı bakımından zengindir. Ortalama 10'dan fazla ünlü bulunan dillerde ikiz ünlü ve uzunluk gibi diğer ayırt edici özellikler de ortaya çıkar.

İkiz ünlüler Türkçe için tartışmalı bir konudur. Ses birliklerinin hangi koşullarda ikiz ünlü sayılacağı konusunda, farklı hecelere dağılan seslerin ikiz ünlü kabul edilmemesi dışında, kesin ölçütler yoktur. /ğ, h, v, y/ seslerinin düşmesi

sonucu yan yana gelen ünlülerin yol açtığı seslik gelişmelerin ünlü uzunluğu veya ikiz ünlü sayılması ise çözümlenemeyen başka bir sorundur.

Konuyla ilgili olarak bilim adamlarının farklı görüşleri vardır. Örneğin, Kononov Türkçede sesbirim çeşidi olarak diftong bulunmadığı, ancak ünlü birleşmelerine rastlandığı (Tekin 1959: 334); benzer şekilde Lewis yabancı ikiz ünlülerin Türkçede dar ünlü türemesi ile bu özelliklerini kaybettiği (1967: 10) düşüncesindedir. Korkmaz'a göre de Türkçede birincil ikiz ünlü yoktur (1992: 85). İkiz ünlüler genellikle anadili Türkçe olmayan bilim adamlarının gündeminde yer almaktadır.

Ölçünlü Türkçede ünlülerin de altsesbirimleri vardır: Kononov /e/, /o/ ve /ü/ ünlülerinin kapalı ve açık, /i/ ve /ü/nün dar ve geniş altsesbirimlerinden söz eder (Tekin 1959). Swift de /i, u, o, a/ için ikişer *belirgin* alt sesbirim bulunduğu görüşündedir (1963: 5-8). Ergenç'e göre /ı/nın 'değişke'si yoktur, /i/nin, /o/ ve /ö/, /u/ ve /ü/nün ise açık-kapalı değişkeleri vardır (1995: 20, 21). Ancak ünlü sesbirimlerin altsesbirimleri belirgin değildir.

Dil çalışmalarında sesler genellikle fizyolojik bakımdan sınıflandırılır, akustik sınıflama pek görülmez. Ancak son dönemlerde bilgisayar teknolojisinin dil araştırmalarında yoğun biçimde kullanılmasıyla uygulamalı sesbilim çalışmalarında önemli gelişmeler kaydedilmektedir. Sesli anlatımın yazılı karşılığının bulunması, yani konuşmanın doğrudan elektronik ortama aktarılarak yazıya dönüştürülmesi amacıyla yapılan sesbirim tabanlı sesli ifade tanıma çalışmaları Türkçeye de uyarlanmaya başlamıştır. Öte yandan Türkçenin seslerini ileri teknoloji aygıtları aracılığıyla incelenmesini amaçlayan çalışmalar şu ana değin genellikle bilinenlerin teyidi mahiyetinde sonuçlar vermiştir.

Ünlü sesbirimlerinin belirlenmesinde *ünlü nicelikleri* ve *ünlü nitelikleri* olmak üzere biri akustik, diğeri fizyolojik iki ana ayırt edici ölçüt vardır.

- Ünlü nicelikleri bir karşıtlığa: *kısa-uzun*,
- Ünlü nitelikleri ise üç karşıtlığa: *boğumlanma noktası, darlık-genişlik, düzlük-yuvarlaklık* dayalıdır.

Türkçenin ünlüleri kullanım sıklığı bakımında incelendiğinde *düz ünlüler* > *dar yuvarlak ünlüler* > *geniş yuvarlak ünlüler* sıralanışı elde edilir. Düz ünlüler, ünlü kullanımının yaklaşık %80'ini oluşturur. Geniş ve dar, art ve ön ünlülerin kullanım oranı birbirine yakındır¹ (geniş ünlüler % 54.26, art ünlüler % 44.32).

¹ Saif Faik Abasıyanık'ın dört hikâyesinde (*Dulger Balığının Ölümü, İpekli Mendil, Uçuncu Mevki, İlk Cınayet*, bulunan ünlülerin toplam sayısı şu şekildedir: 2288 /a/, /ä/, /â/; 1585 /e/, /e:/; 1503 /i/, /i:/; 1167 /u/, /ü/; 664 /u/, /ü/; 450 /o/, 443 /ü/, 159 /ö/

4.3.1.1. Nicelik Karşıtlığı

Nicelik bir sesin ya da ses öbeğinin kapladığı süredir (Vardar 2002). Sesin çıkarılışı ya da eklenmesi sırasında kapladığı zaman dilimi kısa veya uzun olabilir. Uzunluk ünlü ya da ünsüzün doğal söylenişin süresinin, anlamı ayırt edecek biçimde aşılmasıdır. Türkçe kökenli sözcüklerin ünlüleri kısadır. Ancak Türkçe kökenli sözcüklerin söyleniş sürelerinin bütünüyle aynı süreye yayıldığı söylenemez, yani kısa ünlülerin *uzunlukları* da farklı olabilir. Arapça, Farsçadan alınan sözcüklerdeki birincil uzun ünlüler korunur, kısılır ya da kısılan ünlü morfofonemik nöbetleşmelerde özgün durumuna dönüşebilir. Fransızca ve İngilizce gibi batı dillerinden alınan sözcüklerdeki uzunluklar ise genellikle kısılır. Uzatma ise, söylemsel bir birim içinde belli bir işleme bağlı olarak sesbirimlerin algılanabilir anlam ayırımını sağlayacak süreyle uzatılması olarak tanımlanabilir (Demircan 1998 : 5, 6). Uzatma, anlam ayırt edici nitelikte değildir.

Ünlü uzunlukları altı durumda görülür:

- Ödünç sözcüklerdeki birincil uzun ünlüler
- Ödünç sesbirimlerin (*ayın, hemze*) düşmesini telâfi eden uzunluklar
- Türkçe kökenli sözcüklerde birincil uzun ünlüler
- Türkçe kökenli sözcüklerde ğ ve v'nin özel durumlarının yol açtığı uzunluklar
- Türkçe sözcüklerde diğer ses olaylarının sonucu olan ikincil uzunluklar
- Ünlünün kendi niceliğinden bağımsız, yani söylem düzeyindeki uzunluklar (uzatma)

Deny yeni Türk alfabesinde ünlü uzunluklarının gösterilmemesini bir eksiklik olarak kabul etmiştir (2000: 18). Türkmenenin en önemli ses özelliklerinden biri Ana Türkçe dönemindeki ünlü uzunluklarının korunmasıdır. Ancak Ana Türkçe dönemindeki ünlü uzunluklarını koruyan Türkmencede dahi yazıbirimlerde ünlü uzunluklarına yer verilmemiştir.

Ses değişimleri işlevsiz değildir. Yukarıda belirtilen uzunluk türleri de işlevseldir. Ancak hangilerinin sesbirim niteliği gösterebileceği ayrı ayrı araştırılmalıdır. Örneğin Arapça, Farsça kökenli ödünç sözcüklerdeki uzunluklar fonemiktir. Türkçede ödünç sözcüklerde üç aslı uzun ünlü sesbirim vardır. Uzun ünlüler Türkçe veya yine ödünç sözcüklerin kısa ünlüleri ile zıtlaşır:

- / ā/ ve /a/: *ā-tıl* 'tembel', *a-tıl*; *h-ā-l* 'durum', *h-a-l* 'sebze, meyve vb. toptan satış yeri'
- /ī/ ve /i/: *asker-ī* 'askerlikle ilgili', *asker-i*; *ilm-ī* 'bilimsel', *ilm-i*

- /ū/ ve /u/: *s-ū* ‘taraf’, *s-u*; *ş-ū-ra* ‘danışma kurulu’ *ş-u-ra* vb.

Batı kökenli sözcüklerde açık hecede yer alan uzunluklar ise fonemik değildir. Bu sözcüklerdeki uzunlukların korunması, konuşurun saygınlık sağlama endişesinin, en çok çaba yasasının bir sonucudur:

(İng. <i>leader</i> >)	[līder] = [lider]
(İng. <i>meeting</i> >)	[mīting] = [miting] vb.

4.3.1.2. Nitelik Karşıtlıkları

Nitelik, seslerin eklenme biçimiyle tanımlanan özellikleridir (Vardar 2002). /a, o, ü/ vb. ünlülerin farklı çıkaklarda oluşması, nitelik farklarını yaratır. Türkçe kökenli sözcüklerde *art-ön*, *düz-yuvarlak*, *dar-geniş* karşıtlıklarının belirlediği sekiz ünlü vardır: /a, e, ı, i, o, u, ö, ü/. Ünlü envanterinde bir de ödünç ünlü sesbirim bulunmaktadır.

4.3.1.2.1. /á/ ve /a/

ad(d)‘sayma’ (krş. *ad* ‘isim’), *dikkat*, *sıhhat* vb. ödünç sözlerde görülen; *harp* ‘müzik enstrümanı’ > *harp-ın* krş. *harp* ‘savaş’ > *hârb-in* örneğinde zıtlaşan; *zarf* > *zarf-a* krş. *hârf* > *hârf-e* vb. örneklerde aldıkları eklerin ünlüsüyle nicelik bakımından farklı oldukları anlaşılan iki ünlü, dolayısıyla iki ayrı sesbirim bulunur: /a/ ≠ /á/. Arapça ödünçlemelerde görülen ve nitelikçe *art* (post-dorsal) /a/dan farklı bir sesbirim olan, ancak aynı harfle temsil edilen bu sesbirime *ön* (predorsal) *a* adı verilmektedir.

Ön a (á), /g, k, v/ komşuluğunda da bulunur. Fransızca *madam* gibi kimi sözcüklerdeki *ön a* ise, Türkçede normal *a* ünlüsüne dönmüştür, ancak hâlâ en çok çaba yasası ile *Álmánya* vb. eski söyleyişi taklit çabaları görülür.

/á/ ile ilgili olarak araştırılması gereken iki husus vardır: Bunlardan ilki, bu sesbirimin kaynak dillerdeki durumu; ikincisi, /á/nın /a/ ile özdeşleşmesi veya onun bir altsesbirimi olması yerine, çok istisnaî bir durum olarak Türkçenin ses dizgesi içinde yer almasıdır.

4.3.1.2.2. [e] ve [ä]

Ölçünlü dilde, *e-ä* zıtlaşması görülmez. Açık *e* ve kapalı *e*, ölçünlü Türkçe için /e/nin birer altsesbirimidir. Kimi bilim adamlarının kapalı *e*’yi bir sesbirim olarak kabul etmiş, ancak kimileri de bu görüşe karşı çıkmıştır (Ceylan 1991: 151-165). Kapalı *e*, bir altsesbirim olarak genellikle ilk hecede, *güvey*, *güney*,

birey, güleç, güveç vb. az sayıdaki örnekte ikinci hecede bulunur (Tekin 1994: 83). /ç, ş, y/ ikincil kapalı e'nin oluşmasında rol oynar.

4.3.2. Ünsüz Sesbirimler

Türkçenin ünsüz sesbirimleri /b, c, ç, d, f, γ, g, ğ, h, q, k, l, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z/ dir. Alfabe de harf olarak yer alan *j* bir iki yansıma ve ödünçlemede bulunur. Art zamanlı olarak *γ, g* den gelişen ön damak *ğ*'si ve art damak *ğ*'si üzerindeki tartışmalar sürmektedir. Yalnızca ünlüden sonra gelebilen bu sesler, ünsüz niteliklerini önemli ölçüde kaybetmiş, kendilerinden önceki ünlünün süresini artırır duruma gelmiştir. Ancak *dağ-a* biçimbiriminde [**da:-y-a*] söyleyişinin yadırganması, [*da:-a*] söyleyişinin kabul görmesi, ünlüleşme sürecinin henüz tamamlanmadığını gösterir. Yazı ve eğitim düzeyinin yükselmesi, kuşkusuz bu süreci yavaşlatmaktadır. *ğ*'nin art ünlülü sözlerde komşuluğundaki ünlü-yü uzattığı, ön ünlülü sözlerde ise *y*'ye geliştiği görüşü de yaygındır. *değ-* >> [*dey-*] gibi örneklerde gerçekten *ğ > y* gelişmesi görülürken, *değer > [deer]* vb. örneklerde de ünlünün uzadığı anlaşılmaktadır.

4.3.2.1. /g/; [γ], [g]

Bu ünsüzler Türkçe kökenli sözlerde, komşu ünlülerin art ya da ön oluşlarına bağlı olarak, tamamlayıcı dağılım içindedir, yani Türkçe sözlerde *γ, g* karşılığı yoktur. *g* ödünç sözlerde art ünlü komşuluğunda bulunabilir. Ancak ölçünlü Türkçede tamamlayıcı dağılım içinde olmayan ödünç sözlerde de *γ, g* karşılığı yoktur. Çünkü Arapçada *g* yoktur. Farsçada ise *γ, g* karşılığı fonemiktir: Far. *mory* 'kuş', *morg* ise 'ölülerin geçici olarak muhafaza edildiği yer'. Ancak Farsçadan ödünçlemelerde bu karşılık görülmez.

4.3.2.2. /ğ/, art[ğ], ön [ğ]

Yazıda *ğ* harfi ile temsil edilen, ancak farklı kaynaklardan gelişen iki *ğ* vardır: *art ğ, ön ğ*. /g/ ve /ğ/ Türkçenin ses tarihini önemli ölçüde etkileyen ve hareketliliği bugün de devam eden seslerdir. *art ğ* ve *ön ğ* korunur, düşer, telâfi uzunluğu yaratır veya *v*'ye *y*'ye gelişir:

art ğ, ön ğ > v: koğan > kovan, döğ- > döv-

ön ğ > y: beğ > bey, eğlen- [eylen-] vb.

4.3.2.3. γ, art ğ; g, ön ğ seslerinin farklı sesbirimler olmaları kuşkuludur.

dağ ~ **day*

yağ ~ **yay*,

bağ ~ *bay*,

Yukarıdaki örneklerde, patlayıcı art damak *ɣ*'sı ile sızıcı art damak *ğ*'sı söyleyişte anlam farkı yaratmamaktadır. O zaman, *ɣ* ve *ğ* gerçekte aynı sesbirimin altsesbirimleridir. Benzer biçimde *Ege* ≠ *eğe* dışında,

**diger* ~ *diğer*

**öge* ~ *öğe*

**egemen* ~ *eğemen*

**düğün* ~ *düğün* örneklerinde görüldüğü gibi *g* ile *ön ğ* zıtlaşmaz.

4.3.2.4. /c/; [j], [c]

j, Türkçede, sesbirim değildir. Gerek ölçünlü dilde, gerekse ağızlarda [j] ile [c], iki ayrı sesbirim değil *cilet* ~ *jilet*, *cimnastik* ~ *jimnastik*, *Capon* ~ *Japon*, *oce* ~ *oje* örneklerinde görüldüğü gibi, /c/ sesbiriminin *serbest değişim* içinde bulunan altsesbirimleridir. *Divânü Lüğâti'-t-Türk*'te dahi harf olarak karşılığı bulunan *j* sesi (bk. Dankoff, Kelly 1985), bin yılda sesbirim niteliği kazanamamıştır.

4.3.2.5. /q/ ve /k/

Türkçe kökenli sözlerde *q* ve *k* tamamlayıcı dağılım içindedir, yani art ünlü komşuluğunda *q*, ön komşuluğunda ise *q* damanın ön tarafında *k* ünsüzü boğumlanır. Bu iki ses Türkçenin yazıya geçirildiği alfabelerde genellikle farklı yazıbirimlerle gösterilmiştir: Ödünç sözlerde *q*, ön ünlü komşuluğunda; *k*, art ünlü komşuluğunda bulunabilir. *q* ve *k* Arapça kökenli (Osmanlıca) sözcüklerde farklı sesbirimlerdir: *haq(q)* 'pay; doğru', *hak(k)* 'kazıma, oyma', *Hâliq* 'Yaradan, Tanrı', *halik* 'helâk olan' vb.

Türkçe kökenli sözcüklerle, ödünç sözcükler arasında da benzer biçimde karşıtlık görülür:

berk 'sağlam' ≠ *berq* 'şimşek',

qar 'yağış türü' ≠ *kār* 'kazanç'

örneklerinde olduğu gibi, zıtlaşma görülür. Ancak Arapça kökenli sözcüklerin özgün biçimlerindeki *q*, Türkçede konuşma dilinde ön ünlülerden sonra genellikle /k/ye gelişir:

ıqlim > *iklim*
ıqbal > *ıkbal*
mevqi > *mevki*,
ıqraz > *ıkraz*
tenqit > *tenkit*
ıqtısad > *ıktısat* vb.

Az sayıda örnekte de *k* > *q* değişimi görülür:

pāk > *paq*

4.3.2.6. /l/ ve /l/

Türkçe kökenli sözlerde /l/nin altsesbirimleri olan ve tamamlayıcı dağılım içinde bulunan [l] ve [l], *Türkç sözcük- ödünç sözcük*, *ödünç sözcük –ödünç sözcük* karşıtlığında farklı sesbirimlerdir:

bol ‘büyük veya geniş’ ≠ (Fr. >) *bol* ‘bir içki’
sol ‘sağın zıddı’ ≠ (Fr. >) *sol* ‘bir nota’
 (Ar. >) *kalp* ‘sahte’ ≠ (Ar. >) *kalp* ‘yürek’,
al ‘bir renk’ ≠ (Ar. >) Osm. *āl* ‘aile’ vb.

/y/den sonra gelen [l] iki altsesbirim arasında bir altsesbirimdir.

4.3.2.7. /r/; [r], [ř]

Türkçede /r/nin iki belirgin altsesbirimi vardır. Söz sonu dışındaki çevrelerde [r], söz sonunda ünlüden sonraki durumda ise [ř] bulunur. Fonetik literatüründe Çek *r*’si olarak bilinen *ř*’ye çok yakın olan bu ses, Türkçede söz sonunda, özellikle ön ünlülerden sonra belirgindir. *ř*’nin boğumlanması esnasında çıkan hava akımı *r*’den biraz daha güçlüdür, dil ucu *ř*’de, *r*’den daha hızlı ama küçük titreşim yapar. *ř*, Blaškovič tarafından Türk dillerinde *r* > *r*’ > *ř* > *z* gelişiminin, yani zetasizmin bir ara aşaması olarak da görülür (1964: 9). Çekçede bir sesbirim olan [ř], Türkçede diğer [r] ile tamamlayıcı dağılım içindedir. Ergenç’e göreyse /r/nin 3 değişkesi vardır (1995: 21).

4.3.2.8. /n/; [n], [ñ]

Ölçünlü dilde /n/, [n] ve [ñ] altsesbirimlerinden oluşur. [n] ve /ɣ, g; k, k/ komşuluğundaki *n*’den gelişen [ñ] anlam farkına yol açmaz. [yenge]= [yeñge], [kanguru]= [kañguru] vb. Anadolu ağızlarında ise genellikle /n/ ≠ /ñ/ dir.

4.3.2.9. /v/; [v], [w] ve [f]

Akustik özellikleri bulunduğu ortama, çevresindeki sesçil ortama göre değişen [v] ve yarı ünlü [w] altsesbirimlerinden oluşan bir sesbirimdir. **tavuk~tawuk*, **kovuk ~ kowuk*, **kavuk ~ kawuk* örneklerinde diş-dudak ünsüzü v ile çift dudak ünsüzü w zıtlaşmamaktadır. [w] yuvarlak ünlüler, [v] ise düz ünlüler komşuluğunda görülmektedir, yani [v] ve [w] tamamlayıcı dağılım içindedir. Öyle ise, [v] ve [w], Türkçede /v/ nin altsesbirimleridir. Kopkallı-Yavuz /v/nin akustik bakımdan incelendiğinde üç altsesbirimin bulunduğu görüşündedir (2000: 9). Demirezen ise /f/ ve /v/ sesbirimleri için /u, o, ü, ö/ önünde, sırasıyla *fi* ve *beta* harfleriyle gösterilen 'ötümsüz, çift dudak, sürtünücü' [Φ] ve 'ötümlü, çift dudak, sürtünücü' [β] altsesbirimlerinden (sesteş) söz etmektedir.

/b/ ve /p/den gelişen, Türkçenin ses tarihinin ikincil sesleri, v ve f, Türkçe kökenli sözcüklerde farklı sesbirimler değildir; ancak Türkçe kökenli ov- ile yansıma of ünleminde /v/ ve /f/ zıtlaşır. Az sayıda Türkçe kökenli sözcükte bulunan v ve f, esas olarak, *Türkçe kökenli sözcük-ödünç sözcük* ve *ödün sözcük - ödünç sözcük* karşıtlıklarında zıtlaşır.

4.3.3. Diğer Ödünç Sesbirimler

Ödünç sözcüklerdeki Türkçe ses dizgesinden farklı olan sesbirimler yerlerini kendilerine en yakın Türkçe sesbirimlerine bırakır. Osmanlıca dönemde, ödünçlenen Arapçaya özgü sesler kuşkusuz yerlerini Türkçe seslere bırakarak söylenmiş; ancak yazıda bunların harf karşılıkları korunmuştur. Bu harflerin karşılıklarını yeni Türk alfabesine taşıma girişimleri, sesbirim-yazıbirim karşıtlığının esas alınmasıyla büyük ölçüde engellenmiştir. Ancak çoğu zaman dinsel bir saygı ya da prestijli dildeki söylenişi koruma duygusunun birer ürünü olan sınırlı sayıda sözcükte ünsüz kökenli ödünç sesbirimler ya da bunların kalıntıları görülebilir.

4.3.3.1. Ayn (‘)

Arapçada bir ünsüz sesbirim olan ‘*ayn*, Osmanlı Türkçesinde genellikle yerini ünlülere bırakır, kimi zaman da özgün dildeki hece yapısı korunarak parçaiüstü sesbirim işlevinde durağa yakın bir görünüm alır (krş. Tuvaca anlam ayırt edici gırtlaksıl ünlüler: *a't* ‘at’ ancak *at* ‘ad’; *o't* ‘ot’ ancak *ot* ‘od, ateş’).

<i>taban</i>	≠ Osm. <i>tab'an</i> ‘yaradılıştan’
<i>telin</i> ‘tel + ilgi durumu eki’	≠ <i>tel'in</i> ‘lânetleme’
<i>say</i>	≠ Osm. <i>sa'y</i> ‘çalışma, emek’

Osm. <i>nev</i> ‘yeni’	≠ Osm. <i>nev</i> ‘ ‘tür’ (yazıda <i>nevi</i> ve <i>nev</i> ’-i)
<i>kat</i>	≠ Osm. <i>kat</i> ‘ ‘kesme’ (yazıda <i>kat</i> ve <i>kat</i> ’-i)
Osm. <i>Cem</i> ‘özel ad’	≠ Osm. <i>cem</i> ‘ ‘toplama’

cem, *cüz*, *def*, *kat*, *men*, *nev* vb. sözcükler yazımda, iyelik eki aldıklarında özgün biçimdeki ayın veya hemze kesme işareti ile temsil edilmektedir: *cem*’i, *cüz*’i, *def*’i, *kat*’ı, *men*’i, *nev*’i vb.

4.3.3.2. Hemze (’)

Hemze de Türkçede asıl işlevini;

me’*mur* > *memur* [*mēmur*],

te’*min* > *temin* [*tēmin*],

te’*sir* > *tesir* [*tēsir*] vb.

örneklerinde olduğu gibi komşu ünlülerin uzamasıyla kaybeden ya da *neş*’*e* > [*neşe*] sözcüğünde görüldüğü gibi düşerek kaybolan, Arapçanın bir ünsüzüdür. İki ünlü, ya da bir ünlü bir ünsüz arasında bulunabilen hemze, *ayın* ünsüzüne benzer şekilde az sayıda sözcükte anlam farklılaşmasına yol açar:

Kur’*an* ‘Müslümanlığın temel kitabı’ ≠ *kuran*’*kur*- eyleminin sıfat-fiili’ vb.

ayın ve *hemze*, Türkçe kökenli sözcüklerle zıtlaştığında benzer sonuçlara yol açar. Çok istisnaî durumlarda da görülen, yazımda aynı işaretle, kesme işaretiyle gösterilen *ayın* ve *hemze* tek bir sesbirim olarak değerlendirilebilir.

4.3.3.3. Ünsüz Uzunluğu

Arapça kökenli sözcüklerde söz sonundaki uzun ünsüzler yazıda yalın hâlde gösterilmez. Bu ünsüzler ölçünlü dilde *hiss* > *his*, *redd* > *ret* [*redd*] örneklerinden anlaşıldığı gibi tekleşmiştir; ancak yaşlı ve Osmanlıcaya vâkıf kimi çevrelerin söyleyişinde ikiz ünsüzlerin varlığı hissedilebilir:

iz ≠ Osm. *iz(z)* ‘izzet, büyüklük’

ad ≠ Osm. *ad(d)* ‘sayma’

Ölçünlü Türkçede Osmanlıca kalıntısı az sayıda sözcükte ünsüz uzunluğu ve *ayın* zıtlaşabilir:

Osm. *şerr* ‘kötülük’ ≠ Osm. *şer*‘ din kuralları’

def(f) ‘tef, daire’ ≠ *def*‘ savma, savulma’ vb.

Bu zıtlasma hissedildiğinden, yazıda kesme işareti kullanılması veya ayın ünsüzünün / ile temsil edilmesi gibi çözümler ortaya çıkar.

4.4. Parçalarüstü Sesbirimler

Dilin ses dizgesi yalnızca parça sesbirimlerin belirli dizilişlerde bir araya gelmesiyle oluşmaz. Sesbirim, biçimbirim, sözce, tümce vb. parçaların dışında, ama parçalara yönelik bürünsel özellikteki sesbirimlerdir. Bu nedenle, söz konusu kuramları desteklemek ve tamamlamak üzere, parçalarüstü sesbirimler adı verilen ses özellikleri de kuramsallaştırılmıştır. Parçauüstü sesbirimler *kavşak*, *durak* ve *tondur* (Swift 1963: 4, 5).

5. Sonuç

Ölçünlü Türkçede sesbirimlerin sayısını kesin olarak belirlemek güçtür. Kullanılan ölçütlere, art zamanlı ya da eş zamanlı yaklaşıma bağlı olarak sesbirim sayısı değişebilir. Ancak Türkçe için, sesbirim sayısının 21 ünsüz sesbirim + 8 ünlü sesbirim = 29 sesbirim olmadığı söylenebilir.

5.1. Türkçenin sesbirim sayısı Türkçe kökenli sözcüklerde harf sayısından az, Türkçe ses dizgesine uymayan ödünç sözcüklerle birlikte, harf sayısından fazladır. Sesbirim niceliği ile yazıbirim niceliği her zaman bire bir karşılık gelmemektedir. Bazen yazıbirimin sesbirim karşılığı, bazen de sesbirimin yazıbirim karşılığı olmamaktadır.

5.2. Ayırt edici ölçütler çerçevesinde ölçünlü Türkçede bulunan sesbirimler, Türkçe kökenli sözcükler göz önüne alındığında ünlülerde 8, ünsüzlerde 19 olmak üzere toplam 27'dir.

5.3. Ödünç sesbirimlerin kullanılması durumunda bu sayı ünlülerde 12, ünsüzlerde 23 olmak üzere toplam 35'tir. Diğer ödünç sesbirimlerle bu sayı 37'ye çıkmaktadır.

5.4. Parçalarüstü sesbirimler de hesaba katıldığı zaman sayı artmaktadır. 4 ton sesbirim, 3 bağlama sesbirim ve vurgu sesbirim (Swift 1963: 4, 5) dahil olmak üzere sayı $37 + 8 = 45$ 'e ulaşmaktadır.

5.5. Ünlü uzunlukları ve parçalarüstü sesbirimler birer sesbirim olarak alınır, ödünç sesbirimlerden ünsüz uzunluğu bir kenara bırakılırsa sayı 34'e inmektedir.

5.6. Türkçenin sesbirimleri tablo hâlinde şu şekilde gösterilebilir:

Ünlü Sesbirimler ve Belirgin Altsesbirimler

1. /a/	8. o
2. /ā/ (ödüñçlemelerde)	9. ö
3. /á/ (ödüñçlemelerde)	10. u
4. /e/	11. ü (ödüñçlemelerde)
[é]	* 12. ü
[e]	
[ā]	
[ē] (ödüñçlemelerde telâfi uzunluğu)	
5. /ı/	
6. /i/	
7. /î/ (ödüñçlemelerde)	

Ünsüz Sesbirimler ve Belirgin Altsesbirimler

1. /b/	13. art ünlü + /l/
2. /c/	/l/ + art ünlü (ödüñçlemelerde)
[ç]	
[j] (/d/, /l/, /n/ önünde)	14. /m/
3. /ç/	15. /n/
4. /d/	[n] damak ünsüzleri komşuluğunda
5. /f/ (ödüñçlemelerde)	16. /p/
6. /ğ/	17. /r/
7. /g/	[r] söz başı ve içinde
8. /g/ + art ünlü (ödüñçlemelerde)	[ř] söz sonunda
9. h (ödüñçlemelerde)	
10. /q/	18. /s/
11. /k/ + art ünlü (ödüñçlemelerde)	19. /ş/
art ünlü+ k (ödüñçlemelerde)	20. /t/
[κ] (söyleyiş anomalisi)	21. /v/
[x] (söyleyiş anomalisi)	[v]
12. /l/	[w] yuvarlak ünlüler komşuluğunda
[l] art önlü komşuluğunda	22. /y/
[l] ön önlü komşuluğunda	23. /z/
[λ] art ünlü + /y/den sonra	

Diğer Ödünç Sesbirimler

1. Ayın/Hemze
2. Ünsüz uzunluğu

Parçaüstü Sesbirimler

1. 4 yükseklik sesbirim
2. 3 bağlama sesbirim
3. Vurgu sesbirim

TOPLAM: 12 + 23 + 2= 37 parça sesbirim
8 parçaüstü sesbirim

Türkçede 45 sesbirim vardır.

Kaynakça

- Akahn, Şükrü Halûk (2002), "Bilişim Türkçesi", (Editörler: N. Demir, E. Yılmaz)*Türk Dili El Kitabı*, Grafiker yay., Ankara.
- Banguoğlu, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri*, TDK yay., Ankara.
- Clark John and Colin Yallop (1995), *An Introduction to Phonetics and Phonology*, Blackwell Publisher Ltd., Cornwall.
- Ceylan, Yılmaz, Emine (1991), "Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü", *TDA*, Ankara.
- Çağatay, Saadet (1988), "Türkçede ñ ~ ğ sesine Dair", *TDAYB 1954*, TDK yay.
- Dankoff, R. & J. Kelly (1985), *The Compendium of Turkic Dialects* (Dīwan Luyāt at-Turk), Printed at Harvard University Office of the University.
- Demircan, Ömer (1981), "Türkçe Ezgilemeye Giriş", *TDAYB 1980-1981*, TDK yay., Ankara.
- Demircan, Ömer (1996), *Türkçenin Sezdizimi*, Der yay., İstanbul.
- Demircan, Ömer (1998), "Türkçede Uzunluk ve (Uzatma) Üzerine Tartışmalar", *Doğan Aksan Armağanı*, Yayına Hazırlayanlar Kâmile İmer-Leylâ Subaşı Uzun, AÜ, DTCF, Yayın No: 366, Ankara.
- Demirezen, Mehmet (2004), 'Çağdaş Türkçe'nin /f/ ve /v/ Sesbirimlerinin Gelişimi ve Bazı Sorunlar', *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, TDK yay., Ankara.
- Deny, Jean, (Çev. Oytun Şahin) (1995), *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları*, TDK yay., Ankara.

- Eker, Süer (2002), *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker yay, Ankara.
- Ergenç, İclâl (1995), *Konuşma Dili ve Türkçenin Söyleyiş Sözlüğü*, Simurg, Ankara.
- Ergin, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/ Tanıtım, Ankara.
- Göksu, Özkan (1980), "Dilde Yapı Kavramı ve 'Geleneksel Yaklaşım'", *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları*, TDK yay., Ankara.
- Hartmann, R. R. K., and F. C. Stork (1972), *Dictionary of language and linguistics*, London.
- Hulst, H. G. van der and J. van de Weijer (1991), (H. Boeschoten and L. Verhoeven (eds.), "Topics in Turkish phonology", *Structure and Use of Turkish*, Leiden: Brill.
- Kopkallı-Yavuz, Handan (2000), "Türkçe'deki /v/'nin sesbilimsel ve sesbilgisel özellikleri", *XIII. Dilbilim Kurultay Bildirileri*, Yayına Hazırlayanlar: A. Sumru Özsoy-Eser. E. Taylan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Kılıç, Mehmet Akif (2003), "Türkiye Türkçesi'ndeki ünlülerin sesbilgisel özellikleri", (Edited by) A. Sumru Özsoy, Didar Akar vb., *Studies Turkish Linguistics*, Boğaziçi University Press, İstanbul.
- Kornfilt, Jaklin (1997), *Turkish*, London and New York: Routledge.
- Lewis, G. L. (1986), *Turkish Grammar*, Clarendon Press, Oxford.
- Özsoy, A. Sumru (2004), *Türkçe'nin Yapısı*, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul.
- Poppe, Nicholas (1968), *Tatar Manual*, Indiana University Publications, Mouton & Co., The Hague.
- Swift, L. (1963), *A Reference Grammar of Modern Turkish*, Bloomington: Indiana University, Bloomington.
- Tekin, Talat (1959), (Tanıtma) "A. N. Kononov, Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazık...", *TDAY Belleten*, TDK yay., Ankara.
- Vardar, Berke (1980), *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK yay., Ankara.